

ДЕМОГРАФСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА „ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИЯ“ И „ИЗТОЧНОЕВРОПЕЙСКИЯ“ КЛЪСТЕР И НА КЛЪСТЕРА „САЩ, ШВЕЙЦАРИЯ“ ПРЕЗ ХХ ВЕК

Калоян Харалампиев, Георги Найденов

DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF "WEST EUROPEAN" AND "EAST EUROPEAN" CLUSTERS AND CLUSTER "USA, SWITZERLAND" IN THE TWENTIETH CENTURY

Kaloyan Haralampiev, Georgi Naidenov

Abstract: We present briefly the results of research project "Clusters of Capitalism (Typology and Dynamics of Capitalist Economies)". We study the dynamics of the demographic characteristics of the "West European" and "East European" clusters and cluster "USA, Switzerland." We consider birth and mortality rates, life expectancy, infant mortality rate and rates of emigration and immigration. There is no difference in the dynamics of demographic processes in a "socialist" and two "capitalist" cluster – birth, death and infant mortality decrease, and the life expectancy increases.

Keywords: Clusters, Capitalism, Birth rate, Mortality rate, Life expectancy, Infant mortality rate, Emigration rate, Immigration rate

1. Дълго време западноевропейският капитализъм е считан за единствено „автентичен“, автохтонен и естествен. Капиталистическото развитие на страните от втория и третия ешалон на капитализма е считано за успешно, дотолкова, доколкото в голяма степен наподобява развитието на страните от първия ешалон. Последните десетилетия обаче започва да се утвърждава разбиране, че различните страни и региони реализират прехода от традиционно, патриархално общество към съвременното капиталистическо общество по **специфичен начин**. Налага се разбиране, че съществуват **различни видове капитализъм**, и че всеки от тях е **естествен** и **автентичен** за страните и регионите, където се извършва този преход. Във времето и пространството, в зависимост от специфичните природо-климатични условия, конкретното историческо развитие и пр. съществуват различни гроздове (**клъстери**) от държави, в които начинът на производство е **сходен**. Всеки от тези различни клъстери е специфичен **вид** капитализъм.

Много са авторите, изследвали видовете капитализъм. Често **видовете** капитализъм в същото време се разглеждат и като **етапи** на развитието на капитализма. Впрочем такъв подход е съвсем резонен.¹ Характерно за досегашните теоретични анализи на **видовете** капитализъм е, че при тях, въпреки че се използват статистически данни, изследванията имат **дедуктивен** характер. Статистическите данни се използват за разкриване на характерните черти, но не и за откриване на самобитните видове начин на производство. А съвременният инструментариум на статистиката позволява това да се направи.

¹ Например Макс Вебер разглежда два вида капитализъм – **ирационален** и **рационален**, които в същото време са и етапи в развитието на капитализма. Много често се използват и понятията **манифактурен** и **индустриален капитализъм**, които също се разглеждат и като видове, и като етапи в развитието на капитализма. За съвременното капиталистическо общество Мануел Кастелс използва понятието „**информационен капитализъм**“.

Ето защо през 2009 година научен колектив, ядро на който са проф. д.с.н. Георги Найденов и доц. д-р Калоян Харалампиев, участва и спечели тригодишен университетски проект на тема „Клъстерите капитализъм (типология и динамика на капиталистическите икономики)”, Договор НИД 21.03-2/2009 година.

Основната цел на изследователския проект е да се установят клъстерите на капиталистическото развитие по **индуктивен**, а не по дедуктивен път: а) **глобално** – като се обхванат колкото се може повече страни; б) **темпорално** – като се обхване колкото се може по-продължителен период.

За да извършим клъстеризацията събрахме данни по три основни индикатора:

- степен на развитост на страната;
- дял на държавния сектор в националната икономика;
- участието на държавата в преразпределението на brutния вътрешен продукт.

Първият индикатор – „степен на развитост”, изследваме чрез brutния вътрешен продукт на глава от населението на страните.

Третият индикатор – „участието на държавата в преразпределението на brutния вътрешен продукт” изследваме по два начина: а) проследяваме динамиката на относителния дял на правителствените приходи спрямо brutния вътрешен продукт; б) проследяваме динамиката на относителния дял на правителствените разходи спрямо brutния вътрешен продукт. След това взимаме по-малкия от двата относителни дяла.²

Събирането на статистическа информация по вторият индикатор – „дял на държавния сектор в националната икономика” ни затрудни. Предварителното проучване през първата година на проекта показва, че държави, за които има индикатори, позволяващи **директното** изчисляване на дела на държавния сектор в националната икономика са много малко. За повечето държави **изобщо** липсват индикатори, позволяващи **директно** изчисляване на дела на държавния сектор в националната икономика. Ето защо използваме експертна оценка по петстепенна скала:

- Дял на държавния сектор до 20%
- Дял на държавния сектор между 20% и 40%
- Дял на държавния сектор между 40% и 60%
- Дял на държавния сектор между 60% и 80%
- Дял на държавния сектор над 80%

Експертните оценки **се базират на наличната емпирична информация** – а) на индикатори, позволяващи **директна** оценка; б) на индикатори, позволяващи **косвени** оценки. Методологическата основа на този подход е, че **дълбоката същност** на един феномен, се проявява в различни форми. Дотолкова, доколкото делът на държавния сектор е несъмнено същностна характеристика на капиталистическия начин на производство, той влияе, и съответно може да бъде открит, чрез други – количествено фиксирани икономически явления.

Основната ни работна ни **хипотеза** е, че обработката на статистическата информация по трите показателя, ще покаже групирания (клъстери) от държави. Имаме още две хипотези: а) Клъстерите най-вероятно ще бъдат групирани в ядра (по-високо ниво на клъстеризация),

² Основанията ни за това са следните: а) Ако бюджетът на конкретната държава през конкретната година е балансиран, тогава двата относителни дяла ще бъдат еднакви и няма значение кой от двата ще изследваме; б) Ако през конкретната година има бюджетен дефицит, това означава, че разходите надвишават приходите, но разликата не се финансира чрез данъчни постъпления, а чрез увеличаване на дълга (вътрешен или външен). Но реално държавата преразпределя само това, което е събрала под формата на данъци, затова трябва да вземем относителния дял на приходите, който е по-малкия; в) Ако през конкретната година има бюджетен излишък, това означава, че приходите надвишават разходите, като остатъкът остава резерв за бъдещи години. Затова трябва да вземем относителния дял на разходите, който е по-малкия. Така че, взимайки по-малкия от двата относителни дяла, получаваме частта от БВП, която се преразпределя от държавата.

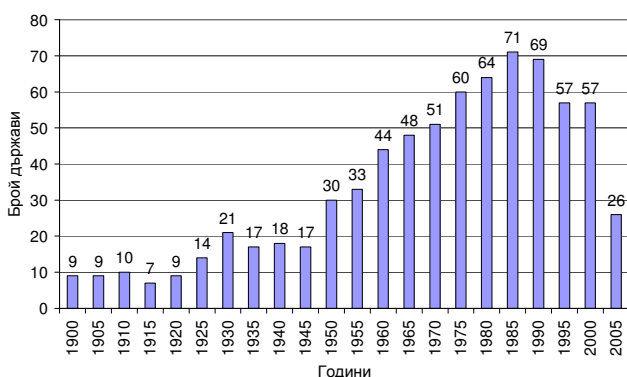
които ще принадлежат към един от двата типа капитализъм – либерален или държавен; б) Някои от държавите, които имат по-дълго историческо развитие, ще местят позициите си в клъстерите, в ядрата и в двата типа капитализъм.

Методиката за статистически анализ на данните и клъстеризация е „йерархична агломеративна клъстеризация”. Държавите се групират в качествено еднородни групи въз основа на стойностите на трите основни количествени индикатора.

Методът ни на изследване е **индуктивен**. Тръгва се от изследване на емпиричните факти и се върви към обобщения. Особеност на метода ни е, че не се прави **предварително** разграничение на страните по политически и идеологически признак. Така наречените „социалистически” страни също са включени в изследването.

2. Резултати от статистическата обработка на трите основни индикатора

2.1. В резултат на комбинирането на наличните данни за трите индикатора се получава следното разпределение на държавите, за които имаме данни, по години:

Фиг. 1. Брой държави, за които има данни и по трите индикатора, по години

В резултат на клъстеризацията за всяка от 22-те фиксирани години се получава от четири до единадесет клъстера. Във всеки клъстер има от една до 35 държави.

2.2. Установихме, че има ядра от държави, (или една държава – клъстер), които се местят последователно за по продължителен, или сравнително по-кратък период през тези 22 фиксирани години. „Течейки” във времето, тези ядра „привличат” други държави, или – обратно, някои държави „бягат” от техния клъстер. Идентифицирахме дванадесет такива

„случая”. Считаме, че тези „случаи” са разгръщащи се във времето **самобитни** видове капитализъм. Това са дванадесет клъстера, които „пулсират” във времето.

Трябва да отбележим няколко неща:

а) Продължителността на един клъстер се определя в голяма степен от **наличността** на статистически данни. Най-устойчив и продължителен във времето е Първи „западноевропейски” клъстер. И това е естествено. Защото капиталистическият начин на производство се е развил най-напред в Западна Европа. Съответно именно там най-рано и успешно се събира статистическа информация. Понякога „изчезването” на даден клъстер се дължи на неговото „всмукване” от друг клъстер;

б) Има, обаче и клъстери, които „угасват” във времето, просто защото по едни или други причини **обективно** този клъстер се разпада – държавите от „ядрото” от един момент се развиват по различен начин;

в) Макар и рядко, но има случаи, когато за определен период от време една страна е самостоятелен клъстер, който „тече” във времето. Такъв е например клъстера „САЩ, Швейцария”. За продължителни периоди държавата САЩ е самобитен вид капитализъм.

Представяме таблица на три от установените дванадесет самобитни видове капитализъм.

В Таблица 1 за всеки клъстер, за всяка от фиксираните години, сме дали и обозначение с една буква – Л или Д, и една цифра. Буквата Л означава, че капитализма в дадения клъстер, тоест в дадената група страни е либерален. Става дума за икономическа политика и практика, а не за политически режим. Буквата Д означава държавен капитализъм, тоест

максимализация на участие на държавата в икономическия живот. Цифрата показва степента, в която съответния кълъстер е „либерален капитализъм” или „държавен капитализъм”. Колкото цифрата е по-ниска, толкова в по-висока степен капитализмът е либерален или държавен.

Таблица 1

Кълъстер	1900	1905	1910	1915
Първи "западноевропейски" кълъстер	1Л Аржентина, Германия, Дания, Канада	1Л Австралия, Аржентина, Германия, Дания	2Л Аржентина, Германия, Дания, Канада, Франция, Чили	1Л Австралия, Аржентина, Дания, Чили
Първи "източноевропейски" кълъстер				
САЩ, Швейцария	1Д САЩ	2Д САЩ	2Д САЩ	2Д САЩ
Кълъстер	1920	1925	1930	1935
Първи "западноевропейски" кълъстер	2Л Австралия, Дания, Канада, САЩ	1Л Австралия, Аржентина, Германия, Дания, САЩ, Чили	1Л Австралия, Аржентина, Белгия, Германия, Дания, Канада, САЩ, Франция, Швейцария	1Л Австралия, Дания, САЩ, Швейцария
Първи "източноевропейски" кълъстер			1Д СССР	
САЩ, Швейцария				
Кълъстер	1940	1945	1950	
Първи "западноевропейски" кълъстер	2Л Австралия, Дания, Канада, САЩ, Швейцария	3Л Австралия, Швейцария	4Л Австралия, Венецуела, Дания, Канада, Нова Зеландия	
Първи "източноевропейски" кълъстер	1Д СССР		1Д СССР	
САЩ, Швейцария		1Л САЩ	1Л САЩ, Швейцария	
Кълъстер	1955		1960	
Първи "западноевропейски" кълъстер	3Л Австрия, Аржентина, Белгия, Германия, Финландия, Франция, Чили		3Л Австралия, Австрия, Белгия, Великобритания, Германия, Дания, Канада, Нова Зеландия, Норвегия, Финландия, Франция, Холандия, Швеция	
Първи "източноевропейски" кълъстер	1Д България, Полша, СССР		1Д България, Полша, Северна Корея, СССР, Чехословакия	
САЩ, Швейцария	1Л САЩ, Швейцария		2Л САЩ, Швейцария	

Таблица 1. (продължение)

Клъстер	1965
Първи "западноевропейски" клъстер	3Л Австралия, Австрия, Белгия, Великобритания, Венецуела, Германия, Дания, Италия, Канада, Нова Зеландия, Норвегия, Финландия, Франция, Холандия, Швеция
Първи "източноевропейски" клъстер	2Д Куба, Полша, Северна Корея, СССР, Чехословакия
САЩ, Швейцария	2Л САЩ, Швейцария
Клъстер	1970
Първи "западноевропейски" клъстер	3Л Австралия, Австрия, Белгия, Великобритания, Венецуела, Германия, Дания, Италия, Канада, Нова Зеландия, Норвегия, Финландия, Франция, Холандия, Швеция, Япония
Първи "източноевропейски" клъстер	2Д Полша, СССР, Чехословакия
САЩ, Швейцария	1Л САЩ, Швейцария
Клъстер	1975
Първи "западноевропейски" клъстер	3Л Австралия, Австрия, Белгия, Великобритания, Венецуела, Германия, Дания, Италия, Канада, Нова Зеландия, Норвегия, САЩ, Финландия, Франция, Холандия, Швеция, Япония
Първи "източноевропейски" клъстер	2Д Полша, СССР, Чехословакия
САЩ, Швейцария	1Л Швейцария
Клъстер	1980
Първи "западноевропейски" клъстер	2Л Австралия, Австрия, Великобритания, Германия, Дания, Италия, Канада, Нова Зеландия, Норвегия, САЩ, Финландия, Франция, Холандия, Швейцария, Швеция, Япония
Първи "източноевропейски" клъстер	2Д Полша, СССР, Унгария, Чехословакия
САЩ, Швейцария	
Клъстер	1985
Първи "западноевропейски" клъстер	2Л Австралия, Австрия, Белгия, Великобритания, Германия, Дания, Италия, Канада, Нова Зеландия, Норвегия, САЩ, Финландия, Франция, Холандия, Швейцария, Швеция, Япония
Първи "източноевропейски" клъстер	2Д СССР
САЩ, Швейцария	
Клъстер	1990
Първи "западноевропейски" клъстер	3Л Австралия, Австрия, Белгия, Дания, Канада, Норвегия, Финландия, Франция, Холандия, Япония
Първи "източноевропейски" клъстер	3Д Полша, Русия
САЩ, Швейцария	1Л Германия, САЩ, Швейцария

Таблица 1. (продължение)

Клъстер	1995
Първи "западноевропейски" клъстер	2Л Австралия, Австрия, Великобритания, Дания, Израел, Ирландия, Испания, Италия, Канада, Нова Зеландия, Норвегия, Оман, Португалия, САЩ, Финландия, Холандия, Швейцария, Швеция
Първи "източноевропейски" клъстер	
САЩ, Швейцария	
Клъстер	2000
Първи "западноевропейски" клъстер	2Л Австралия, Великобритания, Дания, Ирландия, Италия, Канада, Нова Зеландия, САЩ, Холандия, Швейцария, Швеция
Първи "източноевропейски" клъстер	
САЩ, Швейцария	
Клъстер	2005
Първи "западноевропейски" клъстер	4Л Нова Зеландия
Първи "източноевропейски" клъстер	4Д Алжир, България, Йордания, Русия, Унгария, Чехия
САЩ, Швейцария	1Л САЩ

2.3. Относно нашите три хипотези, клъстеризацията показва следното:

а) Основната ни работна хипотеза, че обработката на статистическата информация по трите показателя, ще покаже групирания (клъстери) от държави, се потвърди напълно;

б) Втората ни хипотеза, че клъстери най-вероятно ще бъдат групирани в ядра, които ще принадлежат към един от двата типа капитализъм – либерален или държавен, се потвърди частично. Там където има наличност на много клъстери, както е през повечето години, действително се появяват такива „ядра”. Но когато клъстерите са малко на брой, обикновено не се забелязват такива ядра, както е например през 1900 и 1915 година;

в) Напълно се потвърди и третата ни хипотеза – че някои от държавите, които имат дълго историческо развитие, ще местят позициите си в клъстерите, в ядрата клъстери, и в двата типа капитализъм. Много ярък пример са САЩ. При тях се проявяват и трите „движения”. При това последното „движение” – местенето от единия към другия вид капитализъм, е възможно **най-крайно**. През 1900 година САЩ са държавен капитализъм. А през 1945 година вече са най-ярко проявения либерален капитализъм.

След като направихме клъстеризацията по трите показателя, събрахме статистическа информация по още 21 показателя, групирани в четири раздела: икономически показатели; социални показатели; демографски показатели и инфраструктурни показатели. Заедно с трите основни икономически индикатора, показателите стават 24 – десет икономически, три социални (в сферата на образованието), шест демографски и пет инфраструктурни. Основният ни източник на първични данни е книгата на В. R. Mitchell “International Historical Statistics. 1750-2005” в три тома съответно за Европа, Северна и Южна Америка и Африка, Азия и Океания. Индикаторите, използвани от нас, са резултат на преизчисление, най-вече на глава от населението или на 1000 човека (респ. на 1 000 000 човека) от населението.

3. Резултати от сравнителния анализ на динамиката на демографските характеристики на: а) Първи „западноевропейски“ клъстер; б) Първи „източноевропейски“ клъстер; в) клъстер „САЩ, Швейцария“.

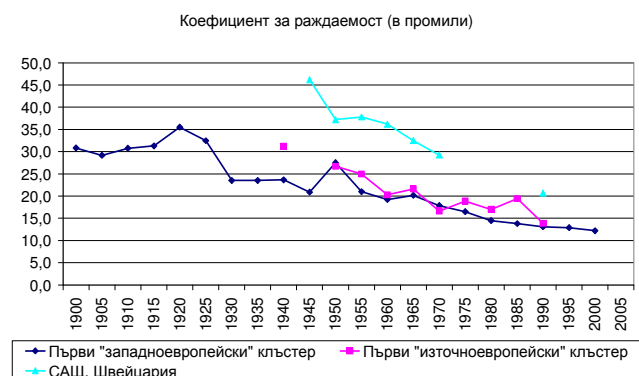
Решението да изберем тези именно три клъстера се дължи на това че:

- а) Първите два клъстера са най-ярките представители на либералния и на държавния капитализъм (така наречения „социализъм“);
- б) Те са най-ранните клъстери от двата вида;
- в) Те имат най-дълга продължителност и континуитет във времето, от всички останали от съответния вид;

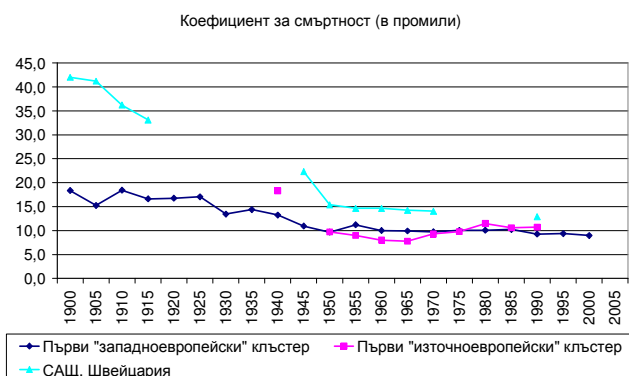
г) Клъстерът „САЩ, Швейцария“ е един от трите особени случая (другите два са Япония и България) на една държава – клъстер. САЩ през дълги периоди е самостоятелен клъстер. В определени периоди към него се присъединява Швейцария. Освен това този клъстер е интересен и защото в началото той е държавен капитализъм, а след това става либерален капитализъм.

3.1. Коефициенти за раждаемост и смъртност

Разглеждаме раждаемостта и смъртността заедно, защото според теорията за демографския преход „при прехода от традиционно към съвременно, индустриално общество закономерно се наблюдава преход от традиционен към съвременен режим на възпроизводство. Традиционният тип демографско възпроизводство най-общо се характеризира с високи равнища на раждаемост и смъртност, а съвременният – с ниски.“ (1)

Фигура 2. Динамика на коефициента за раждаемост (в промили)

Фигура 3. Динамика на коефициента за смъртност (в промили)

Както се вижда от двете графики, действително през разглеждания период и раждаемостта, и смъртността намаляват. Но при това се наблюдават някои особености:

а) Като цяло и раждаемостта, и смъртността е практически еднаква в Първи „западноевропейски“ и в Първи „източноевропейски“ клъстер. По отношение на раждаемостта Първи „източноевропейски“ клъстер почти винаги е с малко по-високи стойности отколкото Първи „западноевропейски“, но най-големите разлики са от порядъка на 5 промила. По отношение на смъртността между 1950 и 1975 година смъртността в Първи „източноевропейски“ клъстер е била по-ниска отколкото в Първи „западноевропейски“, а след 1975 година става по-висока, но тук разликите между двата клъстера са още по-малки.

б) Клъстерът „САЩ, Швейцария“ има чувствително по-високи както раждаемост, така и смъртност спрямо другите два разглеждани клъстера, като тази особеност се запазва през целия наблюдаван период.

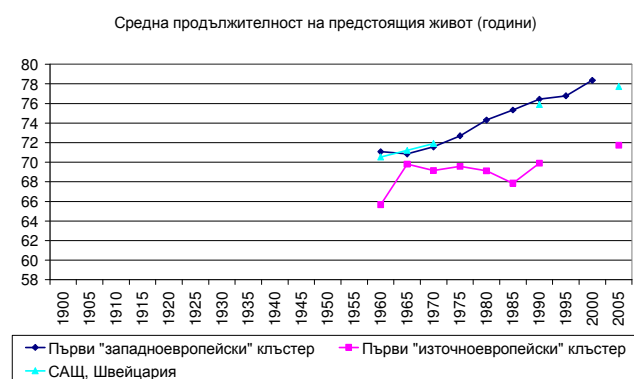
в) Раждаемостта намалява сравнително равномерно и в трите клъстера. Има само два пика на увеличаване на раждаемостта – през 1920 и през 1950 година. И двата пика могат да бъдат обяснени с т.нар. следвоенна демографска компенсация. (2)

г) В динамиката на смъртността могат да бъдат открити два подпериода – до 1950 година смъртността намалява, а след 1950 година смъртността се стабилизира и е относително постоянна. Стабилизацията на Първи „западноевропейски“ и на Първи „източноевропейски“ клъстери е на равнище около 10 промила, докато на клъстера „САЩ, Швейцария“ е на равнище около 15 промила.

3.2. Средна продължителност на предстоящия живот

„Това е най-важният, синтетичен показател за смъртността на дадено население. Намира широко приложение при сравнителни анализи. Този показател, за разлика от коефициента на смъртност, е „изчистен“ от влиянието на възрастовата структура, което го прави един от най-важните демографски показатели, намиращи приложение и в социологическите изследвания“. (3)

Данните, които използваме, са от електронната база данни на Статистическото бюро на ООН за всички страни-членки, за периода 1960-2008 година.

Фигура 4. Динамика на средната продължителност на предстоящия живот (години)

В динамиката на този показател могат да се открият няколко особености:

а) Средната продължителност на живота нараства през наблюдавания период. И това е съвсем естествено след като средната продължителност на живота е синтетичен показател за смъртността, а вече установихме, че смъртността намалява.

б) На практика средната продължителност на живота в Първи „западноевропейски“ клъстер и клъстера „САЩ, Швейцария“ е почти еднаква. Разликите, доколкото ги има, са пренебрежимо малки.

в) Средната продължителност на живота в Първи „източноевропейски“ клъстер е чувствително по-ниска спрямо останалите два клъстера. Най-малката разлика е около година, а най-голямата разлика е от порядъка на шест години.

г) В динамиката на средната продължителност на живота в Първи „източноевропейски“ клъстер могат да се открият три подпериода:

- от 1960 до 1965 година – през 1960 година разликата между „източноевропейския“ и останалите два клъстера е от порядъка на шест години – 65,7 години за Първи „източноевропейски“ клъстер, спрямо 71,1 години за Първи „западноевропейски“ клъстер и 70,5 години за клъстера „САЩ, Швейцария“. През 1965 година разликата между трите клъстера намалява до най-малката си стойност от около една година – 69,8 години за Първи „източноевропейски“ клъстер, спрямо 70,8 години за Първи „западноевропейски“ клъстер и 71,2 години за клъстера „САЩ, Швейцария“.

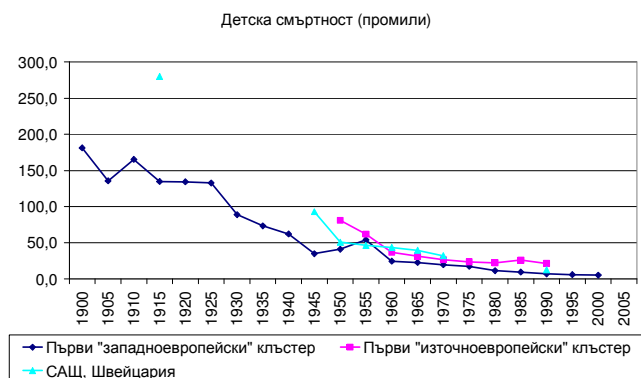
- от 1965 до 1985 година средната продължителност на живота в Първи „източноевропейски“ клъстер намалява като по този начин „отваря ножицата“ между Първи „източноевропейски“ клъстер и останалите два клъстера. В края на периода – 1985 година, разликата между Първи „източноевропейски“ клъстер и останалите два отново клъстера достига стойност от порядъка на шест години – 67,9 години за Първи „източноевропейски“ клъстер, спрямо 75,3 години за Първи „западноевропейски“ клъстер.

- след 1985 година средната продължителност на живота в Първи „източноевропейски“ клъстер нараства като се движи успоредно на останалите два клъстера. По този начин в края

на периода разликата между Първи „източноевропейски” клъстер и останалите два клъстера се запазва от порядъка на шест години – 71,7 години за Първи „източноевропейски” клъстер, спрямо 77,7 години за клъстера „САЩ, Швейцария”.

3.3. Детска смъртност

Тенденциите в динамиката на детската смъртност са същите като тенденциите в динамиката на общата смъртност – и двете намаляват през наблюдавания период.

Фигура 5. Динамика на детската смъртност (в промили)

а) Важно е да се отбележи, че за периодите, за които имаме данни и за трите клъстера, се наблюдава практически припокриване между тях. На практика след 1955 година разликите между трите клъстера са минимални.

б) В динамиката на детската смъртност могат да бъдат открити два подпериода – до 1960 година детската смъртност намалява, а след 1960 година се стабилизира и е относително постоянна.

3.4. Миграция

Разглеждаме коефициентите за емиграция и за имиграция само на два от клъстерите – за Първи „източноевропейски” клъстер липсват данни. Може би това се дължи на „желязната” завеса и на затрудненото придвижване на хора от и към страните от Първи „източноевропейски” клъстер.

Фигура 6. Динамика на емигрантите (на 1000 човека от населението)

Фигура 7. Динамика на имигрантите (на 1000 човека от населението)

а) Като цяло през разглеждания период стойностите на коефициента на имиграция превишават стойностите на коефициента на емиграция, което означава, че държавите от тези два клъстера са приемали повече хора отколкото са губили.

б) Динамиката и на емигрантите, и на имигрантите се различава значително между двата клъстера. Като цяло, клъстера „САЩ, Швейцария” има по-ниски стойности както на емиграцията, така и на имиграцията. Това е обяснимо по отношение на емиграцията, но по отношение на имиграцията изисква допълнително обяснение.

в) Имиграцията в клъстера „САЩ, Швейцария” може да се раздели на два подпериода:

- от 1990 до 1915 година – това е времето, когато в САЩ „вратите са широко отворени” за имигранти, макар че, както се вижда от графиката, процесът на прием на имигранти не е равномерен.

- от 1945 до 1970 година – това е периодът на „студената” война, свързан със „затягането” на имиграционния режим в САЩ, което съвсем естествено води до ниски стойности на имиграцията в този клъстер.

г) Особен случай е 1990 година, когато в клъстера „САЩ, Швейцария” се включва и Германия. Това води до рязко „пречупване” и на двете графики – емиграцията в Първи „западноевропейски” клъстер рязко намалява за сметка на драстичното ѝ покачване в клъстера „САЩ, Швейцария”. Същата особеност се наблюдава и при имиграцията.

4. Обобщение на анализа на демографските индикатори

а) Раждаемостта и смъртността намаляват и в трите клъстера, като както раждаемостта, така и смъртността са по-високи в клъстера „САЩ, Швейцария”.

б) Средната продължителност на живота се увеличава и в трите клъстера, като е по-ниска в Първи „източноевропейски” клъстер.

в) Детската смъртност намалява и в трите клъстера, като стойностите са практически еднакви.

г) В Първи „западноевропейски” клъстер и в клъстера „САЩ, Швейцария” имиграцията надвишава емиграцията. Както емиграцията, така и имиграцията е по-ниска в клъстера „САЩ, Швейцария”.

д) Не се забелязва принципна разлика в протичането на демографските процеси при един “социалистически” и два “капиталистически” клъстера.

Литература

1. *Сугарева, М.* Въведение в демографията. С., 2004, 32
2. *Минков, М.* Демография. С., 1999, 156
3. *Сугарева, М.* Въведение в демографията. С., 2004, 84